

PRZEMYSŁAW PIĄTEK

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Katowicach

ORCID: 0000-0002-0936-8018

„SZCZEGÓLNIIE WYSOKI STOPIEŃ SPOŁECZNEGO NIEBEZPIECZEŃSTWA CZYNU” – WYZNACZNIK REPRESJI TRYBU DORAŻNEGO W PROCESACH STRAJKUJĄCYCH W KOPALNIACH W WOJ. KATOWICKIM W CZASIE STANU WOJENNEGO

WSTĘP

Stan wojenny, wprowadzony w Polsce w 1981 r., kojarzony jest z represjami, które dotknęły znaczną część społeczeństwa. Najbardziej drastyczne z nich miały charakter prawno-karny i wynikały z pojawienia się w dekreście o stanie wojennym¹ nowych przestępstw, obejmujących zachowania wcześniej legalne, jak działalność w NSZZ „Solidarność” oraz organizowanie strajków i uczestnictwo w nich. Specyfika przepisów omawianego okresu wiązała się przede wszystkim z pozbawianiem ludzi wolności „w majestacie prawa”. W niniejszym artykule użyto pojęć „represje” i „represyjność” w znaczeniu pejoratywnym, choć należy pamiętać, że w swoisty sposób cechują one prawo karne także w systemie demokratycznym². Celem tego opracowania jest omówienie niektórych przejawów opisywanych represji, jako skutków brzmienia, interpretacji i stosowania przepisów dotyczących trybu doraźnego, przewidzianego w Dekrecie z dnia 12 grudnia 1981 r. o postępowaniach szczególnych w sprawach przestępstw i wykroczeń w czasie obowiązywania

¹ Dekret z dnia 12 XII 1981 r. o stanie wojennym, DzU 1981, nr 29, poz. 154 ze zm.

² Bliżej o represyjności prawa karnego stanu wojennego zob. P. Piątek, *Praktyczny wymiar represji karnych stanu wojennego wobec strajkujących górników w województwie katowickim w 1981 roku*, cz. 1: *Wybrane zagadnienia procesowe* [w:] *Strajki grudniowe 1981 r. w województwie katowickim. Studia i materiały*, red. T. Kurpierz, J. Neja (w przygotowaniu), i przywołana tam literatura.

stanu wojennego³, w wielu procesach karnych dotyczących wspomnianych przestępstw. Przesłanką dla użycia tego trybu była ocena tytułowego stopnia społecznego niebezpieczeństwa sądzonych czynów. Tak ujęta tematyka jest charakterystyczna dla badań historycznych. Jednak niniejszy artykuł stanowi również przyczynek do szerszych rozważań, szczególnie dotyczących polityki kryminalnej⁴ państwa komunistycznego w związku z wprowadzeniem stanu wojennego. Dlatego zaprezentowane poniżej ustalenia i wnioski mogą mieć znaczenie poznawcze także na gruncie nauk prawnych. Problematyka prawno-karna stanu wojennego, w tym przesłanek trybu doraźnego, była już przedmiotem publikacji historycznoprawnych⁵, prawniczych⁶, a także kryminologicznych⁷. Niniejszy artykuł uzupełnia ją o ustalenia dotyczące praktyki stosowania prawa. Poddano w nim analizie informacje z postępowań karnych, dotyczących osób związanych z tzw. strajkami grudniowymi w kopalniach węgla kamiennego w ówczesnym woj. katowickim.

W 1981 r. na obszarze tego województwa działało 65 zakładów górniczych, zorganizowanych w sześć zjednoczeń przemysłu węglowego (Bytomskie, Dąbrowskie, Jaworznicko-Mikołowskie, Katowickie, Rybnickie i Zabrzańskie)⁸. Wydobywanie węgla było wówczas ważną gałęzią gospodarki, dającą zatrudnienie dużej liczbie osób. Dlatego w regulacjach prawnych stanu wojennego kopalnie potraktowano bardzo poważnie, m.in. zostały one

³ Dekret z dnia 12 XII 1981 r. o postępowaniach szczególnych w sprawach przestępstw i wykroczeń w czasie obowiązywania stanu wojennego, DzU 1981, nr 29, poz. 156; dalej w uproszczeniu: dekret o postępowaniach szczególnych.

⁴ Dla potrzeb niniejszego artykułu za politykę kryminalną autor uznaje system działań podejmowanych (zwłaszcza przez organy państwa) w odniesieniu do zjawiska przestępczości w celu jej redukcji (zob. M. Błachut, *Kryminologia a polityka kryminalna* [w:] *Po co nam kryminologia? Księga jubileuszowa Profesor Ireny Rzeplińskiej*, red. W. Klaus, D. Woźniakowska-Fajst, P. Wiktorska, K. Buczkowski, Warszawa 2019, s. 52).

⁵ Zob. np. A. Drogoń, *O niektórych prawnych aspektach stanu wojennego wprowadzonego w Polsce 13 grudnia 1981 roku*, „Z Dziejów Prawa”, Katowice 2008, t. 1 (9), s. 155 i n.; A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, wyd. 5, Warszawa 2013, s. 167 i n.

⁶ Zob. np. K. Kauba, *Orzecznictwo stanu wojennego*, „Przegląd Sądowy” 1992, z. 5–6, s. 49 i n.; M. Czyżak, *Prawo karne wojskowe w stanie wojennym* [w:] *Prawo karne stanu wojennego*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2003, s. 215 i n.; M. Gałązka, *Prawo karne procesowe w okresie stanu wojennego* [w:] *Prawo karne stanu wojennego...*, s. 125 i n.; R. Hałas, *Kary jako środki represji politycznej w prawie karnym stanu wojennego* [w:] *Prawo karne stanu wojennego...*, s. 73 i n.; M. Maciaszek, S. Hypś, *Nowe typy przestępstw w dekrecie o stanie wojennym* [w:] *Prawo karne stanu wojennego...*, s. 97 i n.; K. Wiak, *Zasada „nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori” w prawie karnym stanu wojennego* [w:] *Prawo karne stanu wojennego...*, s. 61 i n.; M. Melezini, *Prawo karne stanu wojennego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2005, t. 3, s. 115 i n.; M. Stanowska, *Przestępstwa polityczne w orzecznictwie warszawskich sądów powszechnych i wojskowych lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku* [w:] A. Strzembosz, M. Stanowska, *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005, s. 82 i n.; A. Grześkowiak, *Aksjologia komunistycznego prawa karnego w Polsce Ludowej* [w:] *Komunistyczne prawa karne Polski Ludowej*, Lublin 2007, red. A. Grześkowiak, s. 47 i n.; M. Gałązka, *Spoleczne niebezpieczeństwo czynu w komunistycznym prawie karnym Polski Ludowej* [w:] *Komunistyczne prawa karne...*, s. 135 i n.; P. Chrzczonowicz, *Prawo karne i wymiar sprawiedliwości wobec opozycji wolnościowej w Polsce doby stanu wojennego* [w:] *Stan wojenny. Fakty, hipotezy, interpretacje*, red. A. Czwołek, W. Polak, Toruń 2008, s. 81 i n.; J. Kordas, Z. Kowalczyk, *Stan wojenny w Polsce i na Dolnym Śląsku: sądy wojskowe*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, Folia 166: *Studia de Securitate et Educatione Civili*, 2014, t. 4, s. 190 i n.

⁷ Np. J. Jasiński, *Obraz polityki karnej lat osiemdziesiątych i początków lat dziewięćdziesiątych (1980–1991)*, „Archiwum Kryminologii” 1993, t. 19, s. 27 i n.; M. Melezini, *Punitivność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003, s. 126 i n. oraz 438 i n.

⁸ W tym dwie w budowie, https://pl.wikipedia.org/wiki/Kopalnie_węgla_kamiennego_w_Polsce (dostęp 11 VII 2023 r.).

zmilitaryzowane ze wszystkimi konsekwencjami tego stanu rzeczy, w tym wynikającymi z prawa karnego. Mimo to w 22 z nich, począwszy od 13 grudnia 1981 r., miały miejsce strajki⁹. Szacuje się, że na terenie całego kraju wzięło w nich udział ok. 46 tys. pracowników omawianej branży, co stanowiło jedną czwartą załóg wszystkich kopalń i 13,2 proc. wszystkich zatrudnionych w górnictwie węgla kamiennego¹⁰. Reakcją władz na te wystąpienia były m.in. postępowania karne dotyczące przestępstw politycznych, przewidzianych w dekrecie o stanie wojennym¹¹. Były to głównie sprawy o czyny z art. 46 ust. 1 i 2 dekretu o stanie wojennym (kontynuowanie działalności w NSZZ „Solidarność” oraz organizowanie i kierowanie strajkiem), a także z art. 48 ust. 2 (rozpowszechnianie „fałszywych” wiadomości). Oskarżono w nich łącznie 118 osób, z których 82 zostały skazane¹².

O PRZESTĘPSTWIE I SPOŁECZNYM NIEBEZPIECZEŃSTWIE CZYNU

W omawianym okresie za przestępstwo uważano zawiniony (umyślny albo nieumyślny) czyn człowieka, zabroniony przez ustawę (albo akt równorzędny, np. dekret Rady Państwa) obowiązującą w czasie jego popełnienia, która określała jego cechy (znamienna), bezprawność i okoliczności ją wyłączające. Co ważne, przestępstwem był tylko czyn cechujący się społecznym niebezpieczeństwem w stopniu wyższym niż znikomy (art. 1 i art. 26 §1 Kodeksu karnego z 1969 r., dalej: kk z 1969)¹³.

Społeczne niebezpieczeństwo czynu to cecha zachowania ludzkiego poddawana w każdym przypadku ocenie przez organ stosujący prawo karne (prokuratora i sąd). Chodzi tu o czyn odpowiadający elementom formalnym definicji przestępstwa i ustawowym opisom jego typów. Było ono traktowane jako tzw. element materialny w strukturze prze-

⁹ Były to kopalnie węgla kamiennego (dalej: KWK): „Andaluzja” i „Julian” w Piekarach Śląskich, „Anna” i „1 Maja” w Wodzisławiu Śląskim, „Borynia”, „Jastrzębie”, „Manifest Lipcowy” i „Moszczenica” w Jastrzębiu-Zdroju, „Brzeszcze” w Brzeszczach, „Halemba” w Rudzie Śląskiej, „Jankowice” w Rybniku-Boguszowicach, „Lenin” w Katowicach-Murckach, „Piast” w Tychach-Bieruniu, „Rozbark” w Bytomiu, „Staszic” i „Wieczorek” w Katowicach, „Wujek” w Katowicach-Brynowie, „XXX-lecia PRL” w Pawłowicach, „Ziemowit” w Tychach-Lędzinach, „ZMP” w Żorach, „Mysłowice” w Mysłowicach i „Bolesław Śmiały” w Łaziskach Górnych. Tylko w przypadku tej ostatniej kopalni nie prowadzono postępowania karnego w sprawie strajku.

¹⁰ Dane te obejmują również dwie kopalnie z terenu Dolnego Śląska: KWK „Thorez” i KWK „Nowa Ruda”, zob. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach (dalej: AIPN Ka), 0103/214, Raport o uwarunkowaniach, przebiegu i skutkach akcji strajkowych w kopalniach węgla kamiennego po wprowadzeniu stanu wojennego, Katowice, styczeń 1982 r., s. 29.

¹¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu (dalej: AIPN Wr), 101, Akta spraw Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu. Skorzystano z wersji zdigitalizowanej tych akt, stąd podana dalej paginacja odnosi się do numerów kart w plikach pdf.

¹² Ustalenia własne autora, zob. P. Piątek, *Praktyczny wymiar...*, cz. 1. Postępowania karne dotyczyły zarówno pracowników kopalń, jak i osób spoza tych zakładów pracy, które wytwarzając i kolportując „nielegalne” treści, działały na rzecz strajku.

¹³ Ustawa z dnia 19 IV 1969 r. – Kodeks karny, DzU 1969, nr 13, poz. 94 ze zm. (dalej: kk z 1969). Dla potrzeb niniejszego artykułu wykorzystano z brzmienia obowiązującego od 1 IX 1979 do 6 VI 1982 r. Na temat społecznego niebezpieczeństwa czynu zob. np. W. Świda, *Prawo karne*, Warszawa 1978, s. 105 i n.; K. Buchała, *Prawo karne*, Warszawa 1980, s. 157 i n.

stępstwa¹⁴. Ujęcie materialne oznacza, że przestępstwo to postępek „zły ze społecznego punktu widzenia”, co w istocie jest przeciwieństwem pojmowania przestępstwa wyłącznie jako zachowania o cechach (znamionach) określonych formalnie w ustawie.

W obowiązującym w grudniu 1981 r. prawie karnym omawiana cecha miała różnorakie znaczenie praktyczne. Po pierwsze, decydowała o tym, czy osądzany czyn w ogóle był przestępstwem. W art. 26 §1 kk z 1969 przewidziano, że nie stanowi przestępstwa czyn, którego społeczne niebezpieczeństwo jest znikome¹⁵. Po drugie, była jednym z głównych czynników wpływających na wysokość kar wymierzanych w granicach ustalanych przez przepisy regulujące zagrożenie sankcją karną (art. 50 §1 kk z 1969). Po trzecie, w razie ustalenia, że jej stopień „nie jest znaczny”, przy spełnieniu dodatkowych wymogów, zachodziła możliwość warunkowego umorzenia postępowania karnego (art. 27 §1 kk z 1969). Równocześnie „znaczny” stopień społecznego niebezpieczeństwa był tzw. samoistną, fakultatywną przesłanką zastosowania w postępowaniu karnym tymczasowego aresztowania podejrzanego / oskarżonego o popełnienie poważniejszego przestępstwa (art. 217 §1 pkt 4 Kodeksu postępowania karnego z 1969 r.¹⁶, dalej: kpk z 1969).

Jak wspomniałem, ocena, jaki był stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu, należała do prokuratora i sądu¹⁷. W kk z 1969 nie było przepisu precyzującego, czym należy się kierować przy tej ocenie¹⁸. Przy jej dokonywaniu najczęściej wykorzystywano poglądy wynikające z orzecznictwa Sądu Najwyższego, wskazującego na konieczność uwzględnienia, w ramach ocen prawnych, tzw. elementów przedmiotowych (np. rodzaj naruszonego lub zagrożonego dobra, charakter i rozmiar wyrządzonej szkody, sposób działania sprawcy) i podmiotowych (np. postać umyślności lub nieumyślności, pobudki, motywy i cele sprawcy) sądanego czynu¹⁹.

O TRYBIE DORAŻNYM W STANIE WOJENNYM

Jak już sygnalizowano, po wprowadzeniu stanu wojennego represyjność, związana z wykorzystywaniem oceny społecznego niebezpieczeństwa czynu, wynikała ze skutków zastosowania w sprawach karnych trybu doraźnego. Tryb ten nie był nowatorskim

¹⁴ Współcześnie w prawie karnym (m.in. art. 1 i art. 115 § 2 Ustawy z dnia 6 VI 1998 r. – Kodeks karny, tj. DzU 2024, poz. 17 ze zm., dalej: kk) element ten także występuje, nosząc swe pierwotne miano „społecznej szkodliwości”.

¹⁵ Obecnie występuje analogiczna regulacja z wykorzystaniem pojęcia społecznej szkodliwości czynu.

¹⁶ Ustawa z dnia 19 IV 1969 r. – Kodeks postępowania karnego (DzU 1969, nr 13, poz. 96 ze zm., dalej: kpk z 1969). Dla potrzeb niniejszego artykułu korzystano z wersji w brzmieniu obowiązującym do 18 XII 1982 r.

¹⁷ Bliżej na temat społecznego niebezpieczeństwa czynu, w tym historii kształtowania się tej instytucji w polskim prawie, zob. np. M. Gałązka, *Społeczne niebezpieczeństwo czynu...*, s. 147 i n.; E. Plebanek, *Geneza wprowadzenia materialnego ujęcia przestępstwa do ustawodawstwa karnego PRL [w:] Materialne określenie przestępstwa, Warszawa 2009, LEX/el.* (dostęp 12 VII 2023 r.); W. Zalewski, *Społeczna szkodliwość – dziedzictwo komunizmu w polskim prawie karnym?*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 3 (43), s. 155 i n.

¹⁸ Współcześnie zostało to określone w art. 115 § 2 kk.

¹⁹ Np. uchwała połączonych Izb Sądu Najwyższego – Karnej i Wojskowej z dnia 29 I 1971 r., sygn. VI KZP 26/69, OSNKW 1971/3/33 – Wytyczne wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w zakresie wykładni i stosowania ustaw karnych dotyczących warunkowego umorzenia. O kryteriach oceny stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu zob. też M. Gałązka, *Społeczne niebezpieczeństwo czynu...*, s. 170 i n. oraz wskazana tam literatura.

pomysłem władz komunistycznych. Wcześniej był on przewidziany w Dekrecie Naczelnika Państwa z 2 stycznia 1919 r. o wprowadzeniu stanu wyjątkowego, a następnie w Ustawie z dnia 20 czerwca 1919 r. w przedmiocie sądów doraźnych²⁰. Przewidziano go także w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z 19 marca 1928 r. o postępowaniu doraźnym²¹. Po II wojnie światowej omawiany tryb wprowadzono w Dekrecie z dnia 16 listopada 1945 r. o postępowaniu doraźnym²², a na mocy Dekretu z dnia 25 czerwca 1946 r. o przystosowaniu przepisów o postępowaniu doraźnym do postępowania przed sądami wojskowymi²³ umożliwiono stosowanie go w sprawach rozpoznawanych przez te sądy. Wspomniane przepisy obowiązywały do czasu wejścia w życie kk z 1969, a później regulacja dotycząca tego trybu „odżyła” w związku z wprowadzeniem stanu wojennego.

Teoretycznym uzasadnieniem istnienia postępowania doraźnego w prawie karnym procesowym jest występowanie sytuacji nadzwyczajnie niebezpiecznej dla państwa, w tym dla jego bytu (np. stanu wojny). W takim czasie popełnianie niektórych przestępstw jest szczególnie niebezpieczne, zwłaszcza z powodu trudności w utrzymaniu porządku i bezpieczeństwa publicznego przez władze, skoncentrowane na działaniach związanych z główną przyczyną owej nadzwyczajnej sytuacji, jaką jest np. wojna. Za pomocą zwykłych środków, tj. powszechnie i na co dzień obowiązujących przepisów karnych, nie ma wówczas możliwości przeciwdziałania owemu niebezpieczeństwu i właśnie ten stan ma uzasadniać wprowadzenie regulacji trybu doraźnego – procedury nadzwyczajnej, uproszczonej, szybkiej i jednocześnie drastycznej dla sprawców niektórych przestępstw²⁴. Przy uwzględnieniu tych przyczyn, występowanie w prawie trybu doraźnego zasługuje na akceptację. Jednak nieakceptowane społecznie przyczyny, do których należało wprowadzenie stanu wojennego, stwarzają podstawę do jego negatywnej oceny.

W art. 1, pkt 5 dekretu o postępowaniach szczególnych, w zakresie dotyczącym wymienionych w nim przestępstw z dekretu o stanie wojennym (w tym art. 46 ust. 1 i 2 oraz art. 48 ust. 2 lub 4) zamieszczono regulację stanowiącą jedną z przesłanek zastosowania trybu doraźnego w postaci „szczególnie wysokiego stopnia społecznego niebezpieczeństwa”. W przeciwieństwie do rozwiązań z kk z 1969, posługujących się pojęciem społecznego niebezpieczeństwa czynu, w przepisie tym wprost zawarto na pozór wyraźne wskazówki dotyczące okoliczności, które należało brać pod uwagę przy jego ocenie. Zaliczono do nich „rodzaj i zakres naruszenia albo narażenia interesów bezpieczeństwa lub obronności państwa w czasie obowiązywania stanu wojennego” (ten przepis nie miał znaczenia w sprawach dotyczących strajków w kopalniach węgla kamiennego), a także „inne wyjątkowe okoliczności popełnienia przestępstw” z dekretu o stanie wojennym, wymienionych w przepisie art. 1 pkt 5 dekretu o postępowaniach szczególnych, mające

²⁰ F. Prusak, *Postępowania doraźne [w:] System prawa karnego procesowego*, t. 14: *Tryby szczególne*, Warszawa 2015, s. 54 i n.

²¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 19 III 1928 r. o postępowaniu doraźnym, DzU 1928, nr 33, poz. 315 ze zm.

²² Dekret z dnia 16 XI 1945 r. o postępowaniu doraźnym, DzU 1945, nr 53, poz. 301 ze zm.

²³ Dekret z dnia 25 VI 1946 r. o przystosowaniu przepisów o postępowaniu doraźnym do postępowania przed sądami wojskowymi, DzU 1946, nr 30, poz. 194.

²⁴ Bliżej zob. np. W. Kozielewicz, *Tryb doraźny – uwagi „de lege ferenda”*, „Krytyka Prawa” 2010, t. II, s. 328 i n.

zastosowanie w omawianych postępowaniach. Łatwo zauważyć, że ta druga przesłanka niczego w rzeczywistości nie doprecyzowała, natomiast dawała podstawę do absolutnej dowolności ocen organów procesowych (prokuratorów i sądów) decydujących o trybie doraźnym²⁵. Co więcej, w kierunku takiej dowolnej i rozszerzającej wykładni szły sugestie ówczesnej „nauki wojskowego prawa karnego”, z których np. wynikało, że samo popełnienie przestępstwa w okresie stanu wojennego „potęgował[o] społeczne niebezpieczeństwo czynu”²⁶. Podobny skutek wywoływało narzucane przez Sąd Najwyższy rozwiązanie interpretacyjne odwołujące się do celów wprowadzenia stanu wojennego, określonych w preambułach do dekretu o stanie wojennym i uchwały w sprawie jego wprowadzenia²⁷.

Oceny dotyczące tej przesłanki miały istotny wpływ na rzeczywistą represyjność prawa karnego stanu wojennego. Wynikało to z faktu, że stwierdzenie szczególnie wysokiego stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu tworzyło **obowiązek** (podkr. P.P.) zastosowania trybu doraźnego w postępowaniu karnym w sprawach o wspomniane przestępstwa polityczne ze wszystkimi tego negatywnymi konsekwencjami. Po pierwsze, skutkowało obowiązkowym tymczasowym aresztowaniem podejrzanego (art. 8 ust. 1 dekretu o postępowaniach szczególnych). Po drugie, tryb doraźny cechował się ograniczającym prawo do obrony skróceniem terminów postępowania, w tym dotyczących rozpoznania spraw i przewidzianych do wniesienia ewentualnych środków odwoławczych w postaci zażaleń. Po trzecie, na podstawie art. 4 ust. 1 dekretu o postępowaniach szczególnych, za przestępstwa sądzone w trybie doraźnym groziła kara pozbawienia wolności drakońsko zaostrzona w porównaniu z zagrożeniem wynikającym z regulacji typizujących poszczególne czyny. Przepisy, dotyczące każdego ze wspomnianych przestępstw, przewidywały sankcję do 5 albo 10 lat pozbawienia wolności, niemniej w dolnych granicach (3 lub 6 miesięcy albo 1 rok) umożliwiały warunkowe zawieszenie jej wykonania²⁸. Natomiast w trybie doraźnym, w miejsce kar przewidzianych w przepisie określającym przestępstwo, można było skazać oskarżonego na karę śmierci, 25 lat pozbawienia wolności albo co najmniej 3 lat pozbawienia wolności. Zwłaszcza ten ostatni rozmiar, faktycznie stosowany w omawianych sprawach, uniemożliwiał warunkowe zawieszenie wykonania kary. Ta skrajnie represyjna dyrektywa wymiaru kary wynikała nie z treści przepisu, ale z rozszerzającej i karkołomnej jego wykładni, dokonanej przez Izbę Wojskową Sądu Najwyższego²⁹. Ten ostatni użyte w przepisie i adresowane do sądu słowo „może” (dotyczące zastosowania tej dyrektywy) zinterpretował jako „musi”. Inną konsekwencją trybu doraźnego był brak możliwości wniesienia rewizji od wydanego wyroku (art. 13 ust. 3 dekretu o postępowaniach szczególnych). Środkiem służącym do ewentualnego

²⁵ Podobnie M. Gałązka, *Prawo karne procesowe w okresie stanu wojennego* [w:] *Prawo karne stanu wojennego*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2003, s. 128–129 i n.

²⁶ J. Ziewiński, *Niektóre materialnoprawne problemy w dekrete z dnia 12 XII 1981 r. o postępowaniu doraźnym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1982, nr 1 (142), s. 8.

²⁷ *Uzasadnienie uchwały SN z dnia 24 XI 1982 r. sygn. V KRN 365/82*, „Nowe Prawo” 1983, z. 9–10, s. 258 i n.

²⁸ Było to możliwe w przypadku kary orzeczonej w wysokości do 2 lat pozbawienia wolności – art. 73 §1 kk z 1969.

²⁹ Wyrok SN z 12 I 1982 r., sygn. N 1/82, OSNKW 1982, nr 3, s. 15 i n.

zaskarżenia orzeczenia (np. drakońsko wysokiego wymiaru kary) mogła być tylko rewizja nadzwyczajna do Sądu Najwyższego, wnoszona m.in. przez Prezesa Sądu Najwyższego, Prokuratora Generalnego lub Naczelnego Prokuratora Wojskowego³⁰.

PRAKTYKA STOSOWANIA TRYBU DORAŻNEGO

Z powodu zmilitaryzowania kopalń węgla kamiennego w stanie wojennym³¹, postępowania karne w sprawach strajków, które miały w nich miejsce w grudniu 1981 r., należały do właściwości wojskowych organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości. Śledztwa były prowadzone przez Prokuraturę Garnizonową (PG) w Gliwicach, a postępowania sądowe – przez Sąd Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu (sesje wyjazdowe w Katowicach)³². O prowadzeniu postępowania karnego w trybie doraźnym decydowali wiceprokuratorzy wspomnianej PG. Ich decyzje zamieszczano w postanowieniach o wszczęciu śledztwa (art. 6 ust. 1 dekretu o postępowaniach szczególnych) jako odrębne rozstrzygnięcia. Konkretnie czynności śledcze były wykonywane przez funkcjonariuszy Wydziału Śledczego Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej (czyli Służby Bezpieczeństwa) w Katowicach, a także różnych terenowych jednostek MO³³.

W omawianych sprawach większość postanowień o zastosowaniu trybu doraźnego została wydana w grudniu 1981 r. i na początku stycznia roku następnego. Moment wydania

³⁰ Blżej na temat trybu doraźnego w okresie stanu wojennego zob. M. Gałązka, *Prawo karne procesowe...*, s. 125 i n.

³¹ W omawianych sprawach podstawy prawne tej militaryzacji wynikały z art. 3 Dekretu z dnia 12 XII 1981 r. o przekazaniu do właściwości sądów wojskowych spraw o niektóre przestępstwa oraz o zmianie ustroju sądów wojskowych i wojskowych jednostek organizacyjnych Prokuratury Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w czasie obowiązywania stanu wojennego, DzU 1981, nr 29, poz. 157 ze zm., z art. 234, art. 237 i art. 196 Ustawy z dnia 21 XI 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w brzmieniu obowiązującym od 1 IX 1979 r. do dnia 21 XI 1983 r., DzU 1979, nr 18, poz. 111 oraz Uchwały Komitetu Obrony Kraju z dnia 12 XII 1981 r., nr 8/81 o militaryzacji (CAW 1813/92/1) z załącznikiem pt. „Wykaz jednostek administracji państwowej i gospodarki narodowej objętych militaryzacją w związku z wprowadzeniem stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo państwa” (CAW 1813/92/1). W przypadku tych dwóch ostatnich źródeł korzystano z dokumentów stanowiących załączniki do protokołów ogólnych jednostek aktowych przeprowadzonych w toku śledztwa Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, sygn. S 25/07/Zk, t. XX, k. 5900 i n. oraz k. 5902–5906. Nadto z art. 1 pkt 9 w zw. z art. 6 dekretu o przekazaniu do właściwości sądów wojskowych... wynikała właściwość ścigania i sądenia o przestępstwa z art. 48 dekretu o stanie wojennym osób poza kopalniami, które swoją działalnością wspierały strajki.

³² W sprawie poświęconej strajkowi w KWK „Mysłowice” śledztwo było prowadzone niezgodnie z przepisami dotyczącymi właściwości przez Prokuraturę Rejonową w Mysłowicach. Po wniesieniu aktu oskarżenia przewod sądowy został rozpoczęty, także błędnie, przez Sąd Wojewódzki w Katowicach, który zorientowawszy się co do bardzo istotnego uchybienia procesowego, przekazał sprawę według właściwości do Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu (zob. AIPN Wr, 101/6301, Sprawa Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu, sygn. SoW 69/82. Postanowienie Sądu Wojewódzkiego w Katowicach o uznaniu się niewłaściwym do rozpoznania sprawy i przekazaniu jej Sądowi Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu według właściwości, 11 I 1982 r., k. 92–93).

³³ Np. KM MO w Rudzie Śląskiej (*ibidem*, 336, Akta Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu, sygn. SoW 12/82, k. 12 i n. dotyczące strajku w KWK „Halemba”), czy np. Komendy Miejskiej MO w Bytomiu (*ibidem*, 338, Akta Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu, sygn. SoW 13/82, k. 12 i n. dotyczące strajku w KWK „Rozbark”).

każdego z nich zależał od przedłożenia prokuratorowi materiału aktowego zawierającego dowody, których analiza budziła „uzasadnione podejrzenie, że popełniono przestępstwo” (art. 255 kpk z 1969), co powodowało zainicjowanie postępowania karnego. W omawianych sprawach materiał ten stanowiły głównie protokoły czynności dowodowych – przeszukań, oględzin i przesłuchań świadków – sporządzone w ramach tzw. dochodzenia w niezbędnym zakresie (art. 267 kpk z 1969). Równocześnie z przekazaniem akt sprawy organy MO i SB najczęściej doprowadzały zatrzymane wcześniej osoby, podejrzane o popełnienie przestępstw związanych ze strajkiem, do miejsca wykonywania czynności przez prokuratora, tj. do siedziby PG w Gliwicach albo np. Komendy Wojewódzkiej MO w Katowicach.

Samo zaistnienie przestępstw nie wystarczało do zastosowania trybu doraźnego, niezbędne były „wyjątkowe okoliczności” ich popełnienia. W przypadkach „przestępstw strajkowych” uzasadnienia zastosowania tego trybu w efekcie stwierdzenia szczególnie wysokiego stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu były rozmaite. Niekiedy, jak w sprawach Kopalni Węgla Kamiennego (dalej: KWK) „Moszczenica”³⁴ i KWK „Jastrzębie”, w ogóle ich nie było³⁵. W sprawie strajku w KWK „ZMP” prokurator motywował wprowadzenie trybu doraźnego faktem, że przestępstwa z art. 46 ust. 1 i 2 dekretu o stanie wojennym zostały popełnione w czasie... stanu wojennego³⁶. W przypadku KWK „Lenin” wyjaśnieniem było to, że podejrzani dopuścili się zarzucanych im przestępstw, polegających na organizacji w kopalni komitetu strajkowego „wbrew Dekretowi [...] o stanie wojennym” i „Zarządzeniu Ministerstwa Górnictwa i Energetyki [...] w sprawie jednostek organizacyjnych gospodarki narodowej podjętych [sic!] militaryzacją”³⁷. Podobnie w sprawie KWK „Mysłowice” tryb doraźny uzasadniono zorganizowaniem na terenie kopalni Komitetu Strajkowego „wbrew dekretowi [...] o stanie wojennym zakazującemu działalności [...] Związku Zawodowego”³⁸. W jednej ze spraw związanych ze strajkiem w KWK „Rozbark” prokurator wojskowy stwierdził, że z art. 1 ust. 1 pkt 5 dekretu o postępowaniach szczególnych wynika obowiązek prowadzenia śledztwa w omawianym trybie³⁹, choć jego słowa nie odpowiadały treści wspomnianego przepisu, który uzależniał zastosowanie trybu doraźnego od stwierdzenia szczególnie wysokiego stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu. W innym postępowaniu, dotyczącym strajku w tej samej kopalni, uzasadnieniem było suche stwierdzenie o szczególnie wysokim stopniu społecznego niebezpieczeństwa czynu, bez jakiegokolwiek uzasadnienia takiej oceny⁴⁰. W trzech śledztwach (strajki w KWK „Brzeszcze”, „Jastrzębie” i „XXX-lecia PRL”) uzasadnieniem było zmilitaryzowanie zakładów pracy⁴¹, a w przypadku strajku w KWK

³⁴ *Ibidem*, 6305, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 29 XII 1981 r., k. 84–85.

³⁵ *Ibidem*, 6426, Postanowienie o wyłączeniu materiałów z akt sprawy do odrębnego postępowania z powodu ukrywania się podejrzanego, 14 I 1982 r., k. 11–13.

³⁶ *Ibidem*, 6314, Postanowienie o wszczęciu śledztwa (brak daty), k. 124–125.

³⁷ *Ibidem*, 334, cz. 1, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 16 XII 1981 r., k. 137.

³⁸ *Ibidem*, 6300, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 17 XII 1981 r., k. 88–89.

³⁹ *Ibidem*, 394, Postanowienie o wyłączeniu materiałów do odrębnego prowadzenia, 31 XII 1981 r., k. 11.

⁴⁰ *Ibidem*, 501, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 7 III 1982 r., k. 88.

⁴¹ *Ibidem*, 6319, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 12 I 1982 r., k. 76; *ibidem*, 378, cz. 1, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 30 XII 1981 r., k. 103; *ibidem*, 6321, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 29 XII 1981 r., k. 64.

„Borynia” – „zawieszenie [sic!] przepisów art. 46 ust. 1 i 2 dekretu o stanie wojennym”⁴². W sprawach strajków w kopalniach „Anna”, „Andaluzja”, „Halemba”, „Jankowice”, „Julian”, „Manifest Lipcowy”, „Piast”, „Rozbark”⁴³, „Staszic” i „Ziemowit” tryb doraźny uzasadniano naruszeniem przez strajk „prawidłowego rytmu funkcjonowania kopani węgla” będącej „zakładem o szczególnym znaczeniu dla gospodarki narodowej”⁴⁴. W sprawie KWK „Wujek” doprecyzowano, że chodzi o „przerwę w pracy jednego z podstawowych ogniw gospodarki narodowej”⁴⁵. „Wstrzymanie pracy kopalni” poprzez „zorganizowanie i kierowanie akcją protestacyjno-strajkową” miało uzasadniać zastosowanie trybu doraźnego w sprawie dotyczącej strajku w KWK „1 Maja”⁴⁶. Natomiast dodatkowym powodem zastosowania tego trybu w sprawie strajku w KWK „Wieczorek” było „godzenie w żywotne interesy”⁴⁷ owej gospodarki przez sprawców. Obiektywnie biorąc, jedyne sensowne argumenty, uzasadniające wprowadzenie omawianego trybu, znalazły się w postanowieniu o wszczęciu śledztwa dotyczącego przygotowania przez górników materiałów wybuchowych w celu ewentualnego spowodowania ich eksplozji w przypadku pacyfikacji kopalni przez milicję. Biorąc pod uwagę skutki wybuchu tych materiałów, można było uznać społeczne niebezpieczeństwo takiego czynu za „szczególnie wysokie”⁴⁸.

Te oceny prokuratorów – albo ich brak – miały miejsce przed przedstawieniem zarzutów podejrzanym, a więc przed zaistnieniem możliwości zweryfikowania samego ich udziału w strajku oraz poczynienia przez prokuratora ustaleń co do charakteru ich zachowań. W omawianych sprawach prawie wszyscy sprawcy, wytypowani przez SB i MO, którym ostatecznie prokuratorzy przedstawili zarzuty, zostali tymczasowo aresztowani.

Podejrzanemu przysługiwało prawo do złożenia zażalenia na postanowienie o zastosowaniu trybu doraźnego. Tylko niektóre spośród 15 takich zażaleń zostały rozpoznane przez prokuratorów Prokuratury Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu. Żadne z nich nie zostało uwzględnione. Brak rozpoznania pozostałych wynikał z faktu, że sprawy przekazywano do sądu z aktem oskarżenia.

⁴² *Ibidem*, 356, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 21 XII 1981 r., k. 71–72. Dosłowna treść fragmentu uzasadnienia postanowienia: „Ponieważ działalność ta stanowiła zawieszenie przepisów art. 46 ust. 1 i 2 dekretu o stanie wojennym”.

⁴³ *Ibidem*, 338.

⁴⁴ *Ibidem*, 6276, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 31 XII 1981 r., k. 105–106; *ibidem*, 360, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 21 XII 1981 r., k. 79–80; *ibidem*, 336, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 16 XII 1981 r., k. 55–56; *ibidem*, 6285, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 21 XII 1981 r., k. 103–104; *ibidem*, 339, cz. 1, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 18 XII 1981 r., k. 40–41; *ibidem*, 1149, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 29 XII 1981 r., k. 99–100; *ibidem*, 6427, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 23 XII 1981 r., k. 18–19; *ibidem*, 338, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 15 XII 1981 r., k. 52–53; *ibidem*, 6253, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 16 XII 1981 r., k. 102–103; *ibidem*, 6291, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 23 XII 1981 r., k. 18–19.

⁴⁵ *Ibidem*, 6302, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 23 XII 1981 r., k. 17–18.

⁴⁶ *Ibidem*, 362, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 30 XII 1981 r., k. 41.

⁴⁷ *Ibidem*, 6315, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 6 I 1982 r., k. 85.

⁴⁸ *Ibidem*, 6388, Postanowienie o wszczęciu śledztwa, 9 I 1982 r., k. 112–113. Należy jednak dodać, że kwalifikacja prawna tego zachowania przyjęta w postanowieniu o wszczęciu śledztwa w zasadzie nie odzwierciedlała tego problemu, gdyż czyn potraktowano wówczas jako kradzież z włamaniem (art. 208 kk z 1969). Problem ten został uwypuklony dopiero w postępowaniu sądowym oraz w kwalifikacji prawnej czynu przyjętej w wyroku umarzającym postępowanie, w którym potraktowano zachowanie górników jako niekaralne czynności przygotowawcze.

W wyjątkowych przypadkach prokuratorzy wojskowi umorzyli postępowania z powodu stwierdzenia, że stopień społecznego niebezpieczeństwa czynów związanych ze strajkiem nie był szczególnie wysoki, a nawet – że był znikomy! Dotyczyło to przestępstw popełnionych przez 20 osób, w tym dwóch tymczasowo aresztowanych. W pierwszej z tych spraw (strajk w KWK „XXX-lecia PRL”, jeden podejrzany i 16 innych osób) chodziło o członków straży robotniczej, którzy wydawali przepustki osobom opuszczającym teren kopalni, zajmowali się zabezpieczaniem i pracą działu energomaszynowego lub „powierzchni kopalni”, przekazywali wiadomości telefoniczne z KWK „Jastrzębie”, udzielali informacji w przedmiocie przewozu osób z miejsca zamieszkania i z powrotem, zajmowali się prawidłowym pod względem technicznym działaniem łączności na terenie kopalni, czy też pracą przy sporządzaniu posiłków w kuchni⁴⁹. Zdaniem prokuratora, wprawdzie zachowania te nosiły znamiona czynów zabronionych, ale nie stanowiły przestępstw z uwagi na znikomy stopień ich społecznego niebezpieczeństwa. W sprawie dotyczącej strajku w KWK „Jastrzębie” znikomy stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu zarzuconego aresztowanemu oraz dwóm innym osobom, którym nie przedstawiono zarzutów, dotyczył zachowania polegającego na niezaniechaniu działalności w ramach NSZZ „Solidarność” i uczestniczeniu w organizowaniu strajku poprzez kierowanie grupami osób zabezpieczających kopalnię oraz wydawanie przepustek umożliwiających jej opuszczenie. Powodem umorzenia sprawy było stwierdzenie, że zachowanie sprawców, choć zabronione przez przepisy dekretu o stanie wojennym, „nie cechowało się dużym nasileniem złej woli i nie miało na celu podtrzymywani[a], umocnieni[a] bądź poszerzeni[a] trwającej akcji protestacyjnej”. Zdaniem prokuratora, podejrzani wykonywali jedynie „czynności niezbędne dla zachowania bezpieczeństwa i porządku w zakładzie”⁵⁰. Argumentacja ta dostarczyła podstaw do umorzenia postępowania z powodu okoliczności stanowiącej stan wyższej konieczności (art. 23 §1 kk z 1969), a nie oceny stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu.

Decyzję procesową o umorzeniu postępowania wobec jednego z oskarżonych podjęto także w sprawie strajku w KWK „Manifest Lipcowy”. Sprawa tego oskarżonego, wcześniej zawieszona z powodu jego stanu zdrowia, była rozpoznawana dopiero 27 stycznia 1983 r. Sąd stwierdził wówczas, że „to, co było szczególnie niebezpieczne w grudniu 1981 r., z uwagi na ustabilizowanie sytuacji w kraju nie stanowi żadnego realnego niebezpieczeństwa w styczniu 1983 r.” Słowa te obrazują faktyczny cel stosowania omawianego trybu w stanie wojennym. Skuteczność terroru prawnokarnego w jego początkowym okresie spowodowała, że po upływie roku od strajków grudniowych w zasadzie już nie było niebezpieczeństwa (rzekomo) społecznego ze strony pracowników kopalni. Tych, którzy chcieli strajkować albo efektywnie wyeliminowano (areszty tymczasowe i kary pozbawienia wolności), albo zastraszone. O krótkotrwałości potrzeby stosowania tej represyjnej regulacji świadczy także fakt, że od 19 grudnia 1982 r. zawieszono stosowanie przepisów trybu doraźnego w sprawach dotyczących przestępstw politycznych z dekretu o stanie wojennym⁵¹.

⁴⁹ *Ibidem*, 6321, Postanowienie o częściowym umorzeniu śledztwa, 22 I 1982 r., k. 129–134.

⁵⁰ *Ibidem*, 378, cz. 2, Postanowienie o częściowym umorzeniu śledztwa, 14 I 1982 r., k. 53 i n.

⁵¹ Art. 10 Ustawy z dnia 18 XII 1982 r. o szczególnej regulacji prawnej w okresie zawieszenia stanu wojennego, DzU 1982, nr 41, poz. 273 ze zm.

We wspomnianej sprawie, oprócz „ustabilizowanej sytuacji w kraju”, o znikomym stopniu społecznego niebezpieczeństwa zachowania polegającego na niezaniechaniu działalności w NSZZ „Solidarność” oraz organizowaniu i kierowaniu strajkiem w zmilitaryzowanej kopalni zadecydowała również „wina” pozostałych czterech oskarżonych⁵². Ten argument nie miał nic wspólnego z przyjmowanymi wówczas powszechnie przesłankami decydującymi o społecznym niebezpieczeństwie czynu. Natomiast mieścił się we wspomnianych wyżej „szczególnych okolicznościach”, które umożliwiały dowolne decydowanie o ocenie tego niebezpieczeństwa, a tym samym – o użyciu lub nieużyciu represyjnego trybu postępowania.

Z punktu widzenia stosowania trybu doraźnego i jego konsekwencji, sądy dokonywały oceny stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu dwukrotnie. Najpierw robiły to w ramach tzw. przedsądu (art. 299 kpk z 1969), tj. przed rozprawą, a więc przed przeprowadzeniem dowodów w sprawie. Przed skierowaniem postępowania na rozprawę sąd mógł rozpoznać sprawę na posiedzeniu, i np. umorzyć, zawiesić, warunkowo umorzyć, lub zwrócić ją prokuratorowi celem uzupełnienia istotnych braków postępowania. Artykuł 6 ust. 4 dekretu o postępowaniach szczególnych rozszerzył zakres tej kodeksowej instytucji o kwestię oceny zasadności dalszego stosowania trybu doraźnego. Można było od niego odstąpić, stwierdzając np., że stopień społecznego niebezpieczeństwa zarzucanych czynów nie jest szczególnie wysoki. *Nota bene* we wszystkich sprawach analizowanych w niniejszym artykule sądy wydały postanowienia o kontynuowaniu postępowania w trybie doraźnym.

Ponownie sąd oceniał stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu w momencie wydawania wyroku. W omawianych sprawach odstąpiono od trybu doraźnego łącznie w stosunku do 14 oskarżonych (art. 12 ust. 2 dekretu o postępowaniach szczególnych). Zastosowano wobec nich tryb zwyczajny i – najczęściej – skazano na kary pozbawienia wolności z pominięciem art. 4 ust. 1 dekretu o postępowaniach szczególnych, zaostrzającego ich wymiar. Ponadto zazwyczaj warunkowo zawieszano wykonanie tych kar. W jednym przypadku stwierdzono tzw. negatywną przesłankę dla trybu doraźnego, skutkującą odstąpieniem od niego (art. 3 *in fine* dekretu o postępowaniach szczególnych) z uwagi na treść opinii sądowo-psychiatrycznej dotyczącej oskarżonego. Wynikało z niej, że w chwili popełnienia zarzucanego przestępstwa z dekretu o stanie wojennym poczytalność oskarżonego była ograniczona w stopniu znacznym. W tej grupie przypadków w uzasadnieniach pozostałych wyroków powoływano się na treść art. 2 dekretu o postępowaniach szczególnych, określającego inną jego negatywną przesłankę. Przepis ten nakazywał odstąpienie od trybu doraźnego m.in. w sytuacji, gdy rodzaj i zakres naruszenia lub narażenia interesów bezpieczeństwa państwa w czasie obowiązywania stanu wojennego albo inne wyjątkowe okoliczności popełnienia przestępstwa wskazywały na to, że stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu nie był szczególnie wysoki. W takich przypadkach sądy najczęściej powoływały się na dobrowolność odstąpienia od strajku oraz nakłanianie innych jego uczestników do tego samego. Stwierdzono np., że skoro okoliczności te

⁵² AIPN Wr, 101/1150, Postanowienie Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu, sygn. SoW 47/83, 27 I 1983, k. 205–206.

decydowały o nadzwyczajnym złagodzeniu kary, to tym bardziej wykluczały szczególnie wysoki stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu. W jednym przypadku odstąpienie od trybu doraźnego uzasadniono marginalnym udziałem oskarżonej w akcji sporządzania ulotek dla strajkujących oraz wyłącznie „mechanicznym przepisywaniem” ich tekstów na maszynie do pisania⁵³. Odstępując od trybu doraźnego, zwracano także uwagę na to, że oskarżeni nie podburzali, nie podjudzali ani nie nawoływali do protestów, w ich organizacji i kierowaniu pełnili rolę drugorzędną (np. zabezpieczali porządek), nawoływali do odstąpienia od nich, do „jedności” i zachowania spokoju, względnie mieli wpływ na to, że nie doszło do starcia strajkujących z siłami porządkowymi⁵⁴.

W przypadkach analizowanych w niniejszym artykule najważniejszymi konsekwencjami odstąpienia od trybu doraźnego i wynikającej z niego drastycznej dyrektywy wymiaru kary pozbawienia wolności powyżej 3 lat było wymierzenie 13 oskarżonym kar pozbawienia wolności w wysokości do 2 lat z warunkowym zawieszeniem ich wykonania.

WNIOSKI

Praktyka stosowania trybu doraźnego w omawianych sprawach była bardzo zróżnicowana i uzależniona od wyraźnie dowolnych ocen formułowanych przez wojskowych prokuratorów i sądy. Dotyczy to w szczególności tych pierwszych, którzy decydowali o zastosowaniu tego trybu i w ten sposób powodowali tymczasowe aresztowanie podejrzanych. Prokuratorzy ci albo w ogóle nie uzasadniali powodów zastosowania omawianego trybu, albo wykorzystanie go motywowali „szczególnymi okolicznościami”, które obiektywnie w ogóle nie wiązały się ze społecznym niebezpieczeństwem, względnie niebezpieczeństwo to wiązali z wartościami niemającymi wówczas dla społeczeństwa dużego znaczenia. Na pierwszy rzut oka świadczy to o braku głębszych przemyśleń w tej kwestii, co pozostawało w sprzeczności z zasadami postępowania w takich przypadkach, zalecanymi w oficjalnym komentarzu ministerialnym⁵⁵. Należy jednak pamiętać, że dowolność stosowania trybu doraźnego była zagwarantowana przez art. 1 ust. 1 pkt 5 dekretu o postępowaniach szczególnych, a także przez wykładnię tego przepisu, sugerowaną zarówno w poglądach ówczesnej „nauki”, jak i w orzecznictwie Sądu Najwyższego. W tej sytuacji należy poszukać innego wytłumaczenia stosowania przepisów będących przedmiotem niniejszego artykułu. Otóż w grudniu 1981 r. brzmienie omawianego przepisu i oceny, formułowane na jego podstawie przez prokuratorów, pozwoliły na szybkie

⁵³ *Ibidem*, 501, Wyrok Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu, 24 IV 1982 r., sygn. SoW 335/82, k. 350 i n.

⁵⁴ Zob. *ibidem*, 378, cz. 2, Wyrok Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu z dnia 11 II 1982 r., sygn. SoW 73/82, k. 157 i n.; *ibidem*, 6305, Wyrok Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu z dnia 5 II 1982 r., sygn. SoW 74/82, k. 418 i n.; *ibidem*, 395, cz. 1, Wyrok Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu z dnia 22 II 1982 r., sygn. SoW 100/82, k. 99 i n.; *ibidem*, 6314, Wyrok Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu z dnia 12 II 1982 r., sygn. SoW 93/82, k. 282 i n.

⁵⁵ Z. Jankowski, P. Kalinowski, J.R. Kubiak, *Postępowania szczególne w sprawach o przestępstwa i wykroczenia w czasie obowiązywania stanu wojennego (Komentarz do dekretu z dnia 12 grudnia 1981 r.)*, Warszawa 1982, s. 11 i n.

osiągnięcie jednego z ważnych celów twórców stanu wojennego – czasową eliminację wytypowanych przeciwników politycznych. Zatem nie można mówić o przypadkowości stosowania prawa, ale – wprost przeciwnie – o działaniach odgórnie, precyzyjnie zaplanowanych i zgodnych z polityką kryminalną władz komunistycznych. Przesłanka trybu doraźnego, związana z oceną stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu, miała charakter *stricte* instrumentalny i nie była związana z realnym niebezpieczeństwem dla społeczeństwa czynów, będących powodem stosowania represji karnych. W rzeczywistości, zarówno w teorii, jak i w praktyce stosowania prawa była ona związana jedynie z obawami władz, które – jak wiadomo – działały nie na rzecz społeczeństwa, ale przeciwko niemu. Potwierdzeniem tej opinii jest również późniejsze orzecznictwo Sądu Najwyższego, który – rehabilitując represjonowanych w stanie wojennym – wskazywał na obiektywny brak jakiegokolwiek społecznego niebezpieczeństwa tych zachowań, za które byli wcześniej skazywani⁵⁶.

Rola odegrana w tamtym czasie przez SB i MO, w zakresie represji prawno-karnych związanych ze stanem wojennym, pozwala na rozważanie kwestii wpływu tych służb na decyzje o stosowaniu trybu doraźnego. Organy te, przedkładając prokuratorom wstępnie zebrany materiał dowodowy⁵⁷ w danej sprawie, składały wniosek nie tylko o wszczęcie śledztwa, lecz także o zastosowanie trybu doraźnego⁵⁸. Jednak ujawnione dotychczas informacje, dotyczące przebiegu postępowań przygotowawczych w omawianych sprawach, nie pozwalają na potwierdzenie hipotez mówiących o wspólnym podejmowaniu decyzji w kwestii omawianego trybu przez oskarżycieli i wspomniane służby, czy nawet o prymacie SB nad prokuraturą i prokuratorami oraz fasadowości czynności procesowych wykonywanych przez tych ostatnich.

Wyroki wydane w sprawach omawianych w niniejszym artykule cechowało już znaczne złagodzenie stopnia represyjności. Wyraźny wpływ na to miały oceny dotyczące stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynów niektórych oskarżonych odmienne niż w toku śledztwa. W rezultacie wobec 13 osób (11,2% wszystkich oskarżonych) warunkowo zawieszono wykonanie wymierzonych kar. Był to jeden ze sposobów łagodzenia skutków trybu doraźnego. Ponadto umorzono postępowania wobec znacznej grupy oskarżonych, uznając ich zachowania za wykroczenia, a nie przestępstwa. Sądy stosowały także nadzwyczajne złagodzenie kar i odstępowały od ich wymierzenia. Podsumowując wszystkie przypadki łagodzenia represji karnych oraz liczbę osób uniewinnionych, wyroki skrajnie represyjne, będące skutkiem stosowania trybu doraźnego, w których wymierzono kary pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia ich wykonania, dotyczyły tylko jednej trzeciej wszystkich oskarżonych w tych sprawach⁵⁹.

⁵⁶ Zob. np. wyroki SN: z dnia 12 X 1992 r., sygn. III KRN 135/92, LEX nr 1803082; z dnia 7 IX 1993 r., sygn. III KRN 171/93, LEX nr 1621646; z dnia 3 IV 2003 r., sygn. III KRN 2/03, LEX nr 78403.

⁵⁷ Tzw. dochodzenie w niezbędnym zakresie – art. 267 kpk z 1969.

⁵⁸ Zob. np. AIPN Wr, 101/6276, Akta Sądu Śląskiego Okręgu Wojskowego we Wrocławiu, sygn. SoW 20/82. Pismo przewodnie Zastępcy Komendanta Miejskiego MO w Wodzisławiu Śląskim do Wojskowej Prokuratury Garnizonowej w Gliwicach odnośnie [do] przesłania akt postępowania dotyczącego akcji protestacyjnej w KWK „Anna” z wnioskiem o wszczęcie i przeprowadzenie śledztwa w trybie doraźnym i zastosowanie wobec podejrzanych tymczasowego aresztowania, 29 XII 1981 r., k. 104.

⁵⁹ Bliżej zob. P. Piątek, *Praktyczny wymiar represji...*, cz. 2: *Wybrane zagadnienia materialnokarne*.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach

0103/214, Raport o uwarunkowaniach, przebiegu i skutkach akcji strajkowych w kopalniach węgla kamiennego po wprowadzeniu stanu wojennego, Katowice, styczeń 1982 r.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu

101; Oddział w Katowicach, akta śledztwa OKŚZpNP w Katowicach, sygn. S 25/07/Zk.

Akty normatywne

Dekret z dnia 25 czerwca 1946 r. o przystosowaniu przepisów o postępowaniu doraźnym do postępowania przed sądami wojskowymi, DzU nr 30, poz. 194.

Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o postępowaniach szczególnych w sprawach przestępstw i wykroczeń w czasie obowiązywania stanu wojennego, DzU nr 29, poz. 156 ze zm.

Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o przekazaniu do właściwości sądów wojskowych spraw o niektóre przestępstwa oraz o zmianie ustroju sądów wojskowych i wojskowych jednostek organizacyjnych Prokuratury Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w czasie obowiązywania stanu wojennego, DzU nr 29, poz. 157 ze zm.

Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym, DzU nr 29, poz. 154 ze zm.

Dekret z dnia 16 listopada 1945 r. o postępowaniu doraźnym, DzU nr 53, poz. 301 ze zm.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 19 marca 1928 r. o postępowaniu doraźnym, DzU nr 33, poz. 315 ze zm.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1998 r. – Kodeks karny, tj. DzU, 2024, poz. 17 ze zm.

Ustawa z dnia 18 grudnia 1982 r. o szczególnej regulacji prawnej w okresie zawieszenia stanu wojennego, DzU nr 41, poz. 273 ze zm.

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny, DzU nr 13, poz. 94 ze zm.

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks postępowania karnego, DzU nr 13, poz. 96 ze zm.

Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, tj. DzU z 1979 r., nr 18, poz. 111.

ŹRÓDŁA OPUBLIKOWANE I OPRACOWANIA

Błachut M., *Kryminologia a polityka kryminalna* [w:] *Po co nam kryminologia? Księga jubileuszowa Profesor Ireny Rzeplińskiej*, red. W. Klaus, D. Woźniakowska-Fajst, P. Wiktorska, K. Buczkowski, Warszawa 2019.

Buchała K., *Prawo karne*, Warszawa 1980.

Drogoń A., *O niektórych prawnych aspektach stanu wojennego wprowadzonego w Polsce 13 grudnia 1981 roku*, „Z Dziejów Prawa” 2008, t. 1 (9).

- Chrzczonowicz P., *Prawo karne i wymiar sprawiedliwości wobec opozycji wolnościowej w Polsce doby stanu wojennego* [w:] *Stan wojenny. Fakty, hipotezy, interpretacje*, red. A. Czwołek, W. Polak, Toruń 2008.
- Gałązka M., *Prawo karne procesowe w okresie stanu wojennego* [w:] *Prawo karne stanu wojennego*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2003.
- Gałązka M., *Spoleczne niebezpieczeństwo czynu w komunistycznym prawie karnym Polski Ludowej* [w:] *Komunistyczne prawo karne Polski Ludowej*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2007.
- Grześkowiak A., *Aksjologia komunistycznego prawa karnego w Polsce Ludowej* [w:] *Komunistyczne prawa karne Polski Ludowej*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2007.
- Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa 2014.
- Jankowski Z., Kalinowski P., Kubiak J.R., *Postępowania szczególne w sprawach o przestępstwa i wykroczenia w czasie obowiązywania stanu wojennego (Komentarz do dekretu z dnia 12 grudnia 1981 r.)*, Warszawa 1982.
- Jasiński J., *Obraz polityki karnej lat osiemdziesiątych i początków lat dziewięćdziesiątych (1980–1991)*, „Archiwum Kryminologii” 1993, t. 19.
- Kauba K., *Orzecznictwo stanu wojennego*, „Przegląd Sądowy” 1992, z. 5–6
- Kozielewicz W., *Tryb doraźny – uwagi „de lege ferenda”* [w:] „Krytyka Prawa” 2010, t. II.
- Kordas J., Kowalczyk Z., *Stan wojenny w Polsce i na Dolnym Śląsku: sądy wojskowe*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, Folia 166: *Studia de Securitate et Educatione Civili*, 2014, t. 4.
- Lityński A., *Historia prawa Polski Ludowej*, wyd. 5, Warszawa 2013.
- Melezini M., *Prawo karne stanu wojennego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2005, t. 3.
- Melezini M., *Punitivność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003.
- Milek K., *Istota kary kryminalnej*, „Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL” 2008, t. IV, z. 1.
- Piątek P., *Praktyczny wymiar represji karnych stanu wojennego wobec strajkujących górników w województwie katowickim w 1981 roku*, cz. 1: *Wybrane zagadnienia procesowe*, cz. 2: *Wybrane zagadnienia materialno-karne* [w:] *Strajki grudniowe 1981 r. w województwie katowickim. Studia i materiały*, red. T. Kurpierz, J. Neja (w przygotowaniu).
- Plebanek E., *Geneza wprowadzenia materialnego ujęcia przestępstwa do ustawodawstwa karnego PRL* [w:] *Materialne określenie przestępstwa*, Warszawa 2009, LEX/el.
- Prawo karne. Część ogólna, szczególna i wojskowa*, red. T. Dukiet-Nagórska, wyd. 2, Warszawa 2018.
- Prawo karne stanu wojennego*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2003.
- Prusak F., *Postępowania doraźne* [w:] *System prawa karnego procesowego*, t XIV: *Tryby szczególne*, Warszawa 2015.
- Rejman G., *Prawo karne w latach 1944–1956*, „Studia Iuridica” 1992, t. 22: *Prawo okresu stalinowskiego. Zagadnienia wybrane*.
- Strzembosz A., Stanowska M., *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005.
- Świda W., *Prawo karne*, Warszawa 1978.
- Uzasadnienie uchwały SN z dnia 24 XI 1982 r.*, sygn. V KRN 365/82, „Nowe Prawo” 1983, z. 9–10.
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2012.
- Zalewski W., *Spoleczna szkodliwość – dziedzictwo komunizmu w polskim prawie karnym? „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”* 2021, nr 3 (43).
- Ziewiński J., *Niektóre materialnoprawne problemy w dekreście z dnia 12 XII 1981 r. o postępowaniu doraźnym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1982, nr 1 (142).

Netografia

Kopalnie węgla kamiennego w Polsce, https://pl.wikipedia.org/wiki/Kopalnie_węgla_kamiennego_w_Polsce (dostęp 11 VII 2023 r.).

„Szczególnie wysoki stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu” – wyznacznik represji trybu doraźnego w procesach strajkujących w kopalniach w woj. katowickim w czasie stanu wojennego

W artykule zaprezentowano praktyczne aspekty zastosowania przepisów trybu doraźnego, obowiązujących w Polsce w okresie stanu wojennego wobec osób represjonowanych jako sprawcy nowych przestępstw politycznych, określonych w dekreście o stanie wojennym w związku z tzw. strajkami grudniowymi w kopalniach węgla kamiennego w woj. katowickim. Analizie poddano oceny organów stosujących prawo (prokuratorów wojskowych i sądów wojskowych) odnośnie do przesłanki trybu doraźnego, jaką był tytułowy „szczególnie wysoki stopień społecznego niebezpieczeństwa czynu”. W tekście wskazano na szczególną konstrukcję przepisu dotyczącego tej przesłanki umożliwiającą dowolność jego stosowania, a także potwierdzono ową dowolność w prowadzonych sprawach karnych. W konsekwencji starano się także wykazać, że czyny będące powodem represji w rzeczywistości nie były niebezpieczne dla społeczeństwa, natomiast rodziły obawy zagrożenia wyłącznie dla autorów stanu wojennego, a przepisy, na których podstawie stosowano represje karne, okazały się w praktyce bardzo skuteczne z punktu widzenia celów eliminacyjnych wprowadzenia stanu wojennego.

SŁOWA KLUCZOWE

stan wojenny, represje, tryb doraźny, społeczne niebezpieczeństwo czynu

“Particularly High Degree of Social Danger of an Act” – a Determinant of Repression in Summary Criminal Proceedings Against Participants in Strikes in Mines in the Katowice Voivodeship during Martial Law

The article presents the practical application of summary procedure provisions during martial law in Poland to individuals repressed as perpetrators of new political crimes specified in the martial law decree, particularly in connection with the December strikes in coal mines in the Katowice Voivodeship. The analysis focuses on assessments made by authorities applying the law (military prosecutors and military courts) regarding the

premise of the summary procedure, which was based on the criterion of “particularly high degree of social danger associated with the act”. The text outlines the specific structure of the provision regarding this premise, which allowed for its arbitrary application, and confirms this arbitrariness in court cases. As a result, attempts were also made to demonstrate that the actions prompting repression were not actually harmful to society but raised concerns only for the architects of martial law. Moreover, the provisions on which judicial repression was based proved to be exceptionally effective in practice, from the perspective of the elimination goals of the imposition of martial law.

KEYWORDS

martial law, repression, summary criminal procedure, social danger of an act

PRZEMYSŁAW PIĄTEK – doktor nauk prawnych, prokurator Prokuratury Krajowej w stanie spoczynku, starszy specjalista w Oddziałowym Biurze Badań Historycznych IPN w Katowicach. Do jego zainteresowań badawczych należą: historia współczesna Polski, historia prawa karnego Polski Ludowej, prawo karne materialne i procesowe oraz kryminologia. Autor i współautor m.in. monografii „*Dobić wroga*”. *Aparat represji wobec podziemia zbrojnego na Śląsku Cieszyńskim i Żywiecczyźnie (1945–1947)*, Katowice–Kraków 2007 (wspólnie z T. Kurpierzem) oraz *Przestępcze wymuszenie zeznań w postępowaniach przygotowawczych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1956. Studium kryminologiczno-prawne*, Katowice–Warszawa 2018.

PRZEMYSŁAW PIĄTEK – doctor of law, retired prosecutor of the National Prosecutor’s Office, senior specialist at the Branch Office of Historical Research of the Institute of National Remembrance in Katowice. He deals with contemporary history of Poland, history of criminal law of the People’s Poland, substantive and procedural criminal law, and criminology. Author and co-author, among others, monographs: „*Dobić wroga*”. *Aparat represji wobec podziemia zbrojnego na Śląsku Cieszyńskim i Żywiecczyźnie (1945–1947)* [“Finish off the enemy.” The apparatus of repression against the armed underground in Cieszyn Silesia and the Żywiec region (1945–1947)], Katowice–Cracow 2007 (together with T. Kurpierz) and *Przestępcze wymuszenie zeznań w postępowaniach przygotowawczych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1956. Studium kryminologiczno-prawne* [Criminal extortion of testimony in preparatory proceedings conducted by public security organs in the years 1944–1956. Criminological and legal study], Katowice–Warsaw 2018.